

agricultural societies. Emphasized that libraries were investigated type were necessary component in the functioning of rural social organization.

Keywords: social movement, agricultural society, rural library, civil society, agricultural education.

УДК 94(477)«1914/1916»:621:669.013

Л. І. Синявська

ДІЯЛЬНІСТЬ МАШИНОБУДІВНИХ ТА МЕТАЛООБРОБНИХ ПІДПРИЄМСТВ СХОДУ І ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1914–1916 РР.

У статті проаналізовано діяльність машинобудівних та металообробних підприємств сходу і півдня України з визначенням обставин, що впливали на обсяги виготовленої продукції. Показано значення розвитку транспортної інфраструктури для забезпечення планомірного транспортування продукції машинобудівної та металообробної промисловості.

Ключові слова: Перша світова війна, підприємництво, наймані працівники, державне регулювання економіки, машинобудівна промисловість, металообробна промисловість, військова промисловість, фінанси, кредит.

Впродовж Першої світової війни особливого значення набула машинобудівна та металообробна промисловість півдня і сходу України. Війна вимагала безперебійного постачання армії усіма необхідними технічними засобами озброєння, виробництво яких могла забезпечити тільки високорозвинена машинобудівна промисловість.

Дана проблематика у загальноросійському контексті досліджувалася у роботах К. Шацилло, Б. Авілова, Ю. Афоніна, П. Волобуєва, Б. Дубенцова, А. Боханова, О. Шляхова, П. Фоміна, П. Сорокіна. Однак автори не ставили собі за мету дослідити діяльність машинобудівних та металообробних підприємств півдня та сходу України з виокремленням особливостей промислового розвитку в українських реаліях.

Підприємства машинобудівної промисловості в силу специфіки виробничої діяльності комплектувалися найбільш досвідченими працівниками. Питома вага професійних робітників, які не поєднували роботу на підприємствах із сільськогосподарською працею, на початку Першої світової війни складала 97% [1, с. 242].

На півдні й сході України перед війною було зосереджено досить велику кількість підприємств, що виготовляли сільськогосподарські машини, двигуни, парові котли та турбінні механізми різного призначення. Значна їх частина в роки війни була перепрофільована на виробництво корпусів

снарядів, мін, ручних гранат. Сучасним обладнанням вирізнялися машинобудівні потужності суднобудівного заводу «Наваль», який мав розвинене машинобудівне й металообробне виробництво, виготовляв головні турбіни, котли, допоміжні й палубні механізми, артилерійські башти та ін. [2, с. 374]. З початком війни підприємства півдня України розпочали постачання для фронту кінних повозок, санітарних двоколок, похідних кухонь. Серед металообробних підприємств Донбасу найбільш технічно оснащеними були Горлівський завод гірничорудного обладнання, Дебальцевський механічний, Харцизький котельний заводи [3, с. 161].

Станом на 1914 р. у Таврійській губернії нараховувалося 169 підприємств, що мали відношення до розвитку сільськогосподарського машинобудування: заводів землеробських машин і знарядь, заводів з виробництва засобів перевезення (екіпажів, бричок, коліс). Вартість продукції, яку вони виготовляли, перевищувала 4300 тис. руб., а кількість зайнятих становила понад 4000 тис. робітників. Майже 90% закладів працювали у Бердянському та Мелітопольському повітах. За обсягами виробництва і кількістю зайнятих найбільшими були заводи Дж. Грієвза, вдови Матіаса та синів, Горохова і Янцена (Бердянськ), Фукса (Великий Токмак), І. І. Нейфельда (колонія Вальдгейм Бердянського повіту), братів Классен (Мелітополь). Якщо прийняти до уваги, що річний обсяг усіх 2,5 тис. підприємств Таврійської губернії у 1914 р. складала майже 25 млн руб., то частка сільськогосподарського машинобудування складала у ньому 16,8%. На підприємствах галузі працювали майже 25% усіх зайнятих у промисловості Таврійської губернії. Підприємства машинобудівної галузі Таврійської губернії за своєю технічною оснащеністю виявилися такими, що їх відносно швидко можна було перепрофілювати на виготовлення військової продукції [4, с. 62].

На чавунно-ливарному заводі землеробських знарядь «Богатир» у Гуляйполі освоїли виробництво прицільних рушничних станків, бомб, парних двоколок. На фабриці А. А. Унгера у с. Кічкасі Олександрівського повіту виготовляли колеса для двоколок. Софіївський завод Нейфельда, на якому до війни виготовлялися молотарки, плуги, коси, жатки, сівалки та інша сільськогосподарська продукція, перейшов на випуск гранат. Товариство А. Я. Коппа у м. Олександрівськ Катеринославської губернії виготовляло бомбомети [5, с. 59].

7 жовтня 1914 р. було прийнято рішення про встановлення державного нагляду за діяльністю промислових підприємств, що виконували замовлення військового і морського відомств. Керівники фабрик та заводів, що виконували військові замовлення зобов'язувалися негайно повідомляти уповноваженим уряду відомості щодо кожного прийнятого казенного чи приватного замовлення. На вимогу державних уповноважених керівники промислових підприємств зобов'язувалися у будь-який час надавати для перегляду робочі журнали всіх майстерень і виконувати вказівки стосовно черговості проведення робіт. У тому випадку, коли замовлення військового і морського відомств виконувалися одночасно, черговість виконання робіт

встановлювалася їх уповноваженими. Підприємства також зобов'язувалися всілякими засобами сприяти виконанню замовлень військового і морського відомств з метою усунення будь-яких затримок [6, с. 423–424].

Кількість машинобудівних та металообробних підприємств на території сходу і півдня України впродовж 1914–1916 рр. збільшувалася завдяки евакуації чи перебазуванню деяких частин з інших областей Російської імперії. Цей процес здійснювався або через наближення лінії фронту, або у зв'язку з необхідністю концентрації виробництва залежно від транспортних шляхів, джерел сировини, підприємств-суміжників чи споживачів певного виду продукції. За даними О. П. Реєнта, з Царства Польського і Прибалтики було вивезено близько 680 підприємств, з яких 18% переміщено до України [7, с. 98].

У 1914 р. з Варшави до Олександрівська було перебазовано авторемонтні майстерні 3-го відділення Центральних автомайстерень [8, с. 70]. Евакуація більшості підприємств проводилася тільки у 1915 р. Так, у Бердянськ було перевезено Варшавський арсенал й розпочато будівництво франко-бельгійським товариством заводу по виробництву аеропланів. Великий завод «Рудзького і К⁰», який ще у 1914 р. виконував військові замовлення, було евакуйовано з Варшави до Катеринослава у червні 1915 р. У рамках перевезення заводу було вивезено 400 вагонів обладнання і готових виробів. На відновлення виробництва завод отримав від держави позику у 2,5 млн руб. з виплатою 6% річних. У 1915 р. до м. Олександрівськ було перебазовано завод акціонерного товариства «Борман, Шведе і К⁰», що виготовляв обладнання для кораблів. У 1915 р. Петроградське акціонерне товариство електромеханічних споруд ДЕКА («Дюфлон, Константинович і К⁰») завдяки щедрому державному субсидуванню (перший внесок становив 3 млн руб.) організувало своє відділення у м. Олександрівськ (тепер – АТ «Мотор-Січ»). Цей завод став першим з дев'яти заводів Російської імперії, де у роки війни виготовлялися авіаційні мотори. Перший мотор було виготовлено на заводі у березні 1916 р., а продуктивність його вдалося довести до 10–15 моторів на місяць [5, с. 60]. У 1916 р. з Риги перевезено великий дротово-цвяховий завод з виробництва «канатів і ланцюгів для Морського відомства» [8, с. 70].

Значну кількість підприємств було евакуйовано на Донбас. Сюди перевезли низку металообробних та машинобудівних заводів з Риги. У 1915 р. правлінням Російського товариства для виготовлення снарядів було вирішено перенести свої заводи у м. Юзівка. До Луганська було евакуйовано потужний вагонобудівний завод «Двигун» [5, с. 60].

2 червня 1915 р. Міністерство торгівлі і промисловості прийняло рішення про виявлення інспекторами всіх підприємств, де було б можливим розміщення військових замовлень [9, арк. 4]. У середині 1915 р. у губернських центрах та на місцях почали створюватися військово-промислові комітети, які, зокрема, займалися розміщенням військових замовлень на підприємствах відповідних місцевостей. У Таврійській губернії завод Грівза став виготовляти різного виду обозне майно, шанцевий

інструмент, похідно-артилерійські кухні та міни; Азовсько-Чорноморський завод Горохова і Янцена – шрапнелі і гранати 3-дюймового калібру французького зразка; фабрика сільськогосподарських машин і знарядь вдови Матіас і синів – парокінні візки; механічний завод Болотіна (с. Астраханка Мелітопольського повіту) – чавунні 90-мм бомби. Чавунно-ливарний і механічний завод землеробських машин АТ нащадків І. Я. Лангемана (ст. Сарабуз Сімферопольського повіту) у вересні 1915 р. вже доповідав про прийняття від Харківського військово-промислового комітету замовлення на 4000 тис. снарядів, 10 мінометів, 12 кухонь кавалерійського зразка [4, с. 62].

Відкритий у 1895 р. Луганський патронний завод під час Першої світової війни став фактично одним із найважливіших постачальників бойових патронів для російської армії, виготовляючи патрони 7,62x54 мм з гострою кулею зразка 1909 р. для гвинтівки Мосіна. За фінансової підтримки уряду, згідно з даними Воєнного міністерства, потужність заводу у 1916 р. мали довести до 915 млн патронів на рік. Завод в більшості працював із використанням англійського обладнання з підприємства Грінвуд-Бетлі й лише частина необхідних механізмів була перевезена з Петроградського патронного заводу. Для збільшення кількості виготовленої продукції площа заводу у 1915 р. була розширена на 4900 м², в 1916 – ще на 14400 м². У зв'язку з війною у 1914–1917 рр. за державного фінансування завод подвоїв парк станків, що дозволило збільшити кількість виготовлених патронів з 199,6 млн у 1914 р. до 557,1 млн у 1916 р. (хоча у 1917 р. виробництво скоротилося до 453,6 млн) [10, с. 145–146]. Водночас у США додатково замовили близько 3 млрд патронів. Військове міністерство планувало до 1 липня 1917 р. мати у своєму розпорядженні близько 5,75 млрд патронів за потреби близько 7 млрд патронів [11, с. 563].

Під час війни також було прийняте рішення про спорудження великого заводу по виробництву зброї. Спочатку військове відомство висловлювало думку про передачу права будівництва приватним компаніям чи акціонерному товариству з умовою передачі заводу після завершення певного терміну до казни. Від зацікавлених у цій справі промисловців надійшло кілька пропозицій, з яких найбільш дешевою виявилася пропозиція Товариства «Кулемет». Воно поставило наступні умови: Товариство мало отримати замовлення на 2 млн гвинтівок за ціною 35 крб. за гвинтівку і за рахунок цього замовлення побудувати завод розрахованої військовим відомством потужності. Після виконання замовлення завод мав бути безкоштовно переданий у власність казни. Під час видання замовлення Товариство мало отримати аванс у розмірі до 40% вартості. Завод мав будуватися згідно проекту, який затверджувало військове відомство. Вказана ціна – 35 крб. за гвинтівку із включенням до неї 4 крб. на повернення вкладеного капіталу визнавалася для військового відомства прийнятною. Але внаслідок вимоги про надання досить великого авансу було вирішено відмовитися від будівництва приватного заводу, а споруджувати державний. Місце для будівництва було обрано поблизу м. Катеринослав на правому березі річки Самара, на лінії Катерининської залізниці. Вартість будівництва

за розрахунками 1915 р. визначалася у сумі 34,5 млн крб. До того ж, приймаючи рішення про будівництво Катеринославського зброярного заводу, військове відомство передбачало ліквідувати Сестрорецький зброярний завод, розміщення якого у стратегічному відношенні завжди визнавалося небезпечним. Обладнання Сестрорецького заводу планувалося встановити на Катеринославському заводі. У зазначену суму розрахунків не включалася вартість перевезеного обладнання, а лише витрати по перевезенню та облаштуванню на новому місці. Будівельні роботи були розпочаті у 1916 р. Одночасно частково було замовлене додаткове обладнання. У 1917 р. будівництво у зв'язку із революційними подіями довелося припинити, а у 1918 р. – повністю ліквідувати. Споруджені будівлі передали з часом місцевому раднаргоспу, а отримане на той час обладнання розподілили між Тульським та Іжевським заводами [10, с. 249–250].

Серед приватних підприємств сходу і півдня України, що виконували замовлення Державного артилерійського управління, відзначалися заводи Шиманського, Гордзяловського (Харків), завод К. Беккре (Горлівка), «Кубаноль» (Катеринодар), Нікополь-Маріупольський завод (Маріуполь), Миколаївський суднобудівний завод, завод «Перун» (Миколаїв), машинобудівний завод Рудзького (Катеринослав), Варшавське акціонерне товариство суднобудування (Катеринослав), торгівельний дім Заферман (Мелітополь), які досить швидко змогли зорієнтувати виробництво відповідно до вимог держави по виготовленню продукції воєнного призначення [12, с. 608].

У березні 1916 р. Мелітопольський міський військово-промисловий комітет доповідав Таврійському губернатору про заводи, які працювали на потреби оборони. Серед інших були названі чавунно-мідно-ливарний і машинобудівний завод торгового дому І. Д. Зафермана (Мелітополь), який «...настільки добре обладнаний, що міг би виконувати багато інших предметів оборони, як то: міни, бомбомети, снаряди до них, бомби для аеропланів, апарати для метання мін...»; Південний металічний і машинобудівний завод товариства А. Д. Зафермана (Мелітополь), який виготовляв різні предмети для потреб Морського відомства, бомбомети і 90-мм снаряди до них; завод сільськогосподарських машин і знарядь Классена (Мелітополь), який виготовляв 90-мм снаряди і 3-дюймові фугасні гранати; завод землеробських знарядь К. А. Нейфельда (Серсіївка Мелітопольського повіту), чавунно-ливарний завод Троніка і Міллера (Генічеськ), чавунно-ливарний завод І. Я. Єфименка (хутір Відножина Балка Мелітопольського повіту), які виготовляли 90-мм снаряди; машинобудівний завод Герстенбергера і Бюллера (с. Чайкіно Мелітопольського повіту), що виготовляв штики спрощеного зразка; чавунно-ливарний завод Ф. К. Молса (ст. Акимівка), що виготовляв 58-мм міни [4, с. 62].

Небезпека «ліквідаційних законів», що проголосили кампанію по ліквідації німецької власності для машинобудівних та металообробних підприємств німецьких колоністів була знята указом від 19 серпня 1916 р., оскільки підприємства залучалися до випуску оборонної продукції. Зі

стратегічною метою у листопаді 1916 р. виробництва Коппів і Леппів були об'єднані. Концерн «Леп, Вальман і Копп» підписали ряд угод з Петербурзьким Головним Артилерійським управлінням і Катеринославським військово-промисловим комітетом про виробництво снарядів різних модифікацій. Ухвалення подібних угод переслідували дві мети. З одного боку, господарі підприємств таким чином зберігали власність, з іншого – перепрофілювання створювало умови для нормального функціонування виробництва в умовах військового часу, коли попит на «мирну» продукцію різко знизився. Документи свідчать, що, не дивлячись на труднощі воєнного часу, підприємства діяли чітко і злагоджено, а замовлення виконувалися відповідно до визначених у контрактах термінів. Це забезпечувалося переходом на надзвичайне положення, двозмінним графіком роботи і двократним збільшенням кількості працівників. У 1916 р. завод Коппа виготовив продукції на суму 1366651 руб., зокрема оборонної – на 1326651 руб., тобто обсяги виробництва удвічі перевищили довоєнні. У 1916 р. чистий прибуток підприємства Леппов досяг 584455 руб., що у п'ять разів перевищило показники 1912 р. Капітал підприємства зріс удвічі й досяг 2,4 млн руб. До виробництва оборонної продукції були також залучені заводи «Гільдебрандт і Прісс» (виготовлення снарядів і возів), завод нафтових двигунів Крігера (снаряди). Аналізуючи стан промисловості Олександрівського повіту у 1916 р. фабричний інспектор констатував, що, на відміну від показників 1914 р., функціонували всі підприємства регіону [13, с. 184–185].

Водночас власник заводу Копп передав тим, кого відправляли на фронт 2710 руб. і видавав щомісячно їхнім дружинам по 470 руб., дітям – по 320 руб., матерям – по 45 руб. [13, с. 199].

Рада Міністрів відзначала наявність жорсткої конкуренції між казенними та приватними підприємствами у справі залучення до роботи кваліфікованих працівників. Досить часто приватні підприємства переманювали їх до себе шляхом встановлення підвищеного розміру оплати праці. Така практика нерідко створювала перешкоди на шляху виконання воєнних замовлень казенним заводам. У цій ситуації Рада Міністрів висловилася проти запровадження на підприємствах надзвичайних заходів, викликаних обмежити перехід працівників з одного підприємства на інше. Засобом для утримання кваліфікованих працівників на казенних підприємствах стало підвищення рівня оплати праці, який відповідав би розцінкам на приватних підприємствах. Приймаючи це рішення, урядовці усвідомлювали, що заборона переходу кваліфікованих працівників неминуче призведе до створення проблем у сфері виконання приватними підприємствами воєнних замовлень. Крім того, надзвичайні заходи могли б, на їхню думку, завадити поширенню патріотичних настроїв у суспільстві й спровокувати робітників на протистояння з урядом. Разом з тим, Рада Міністрів висловилася за звільнення від призову найбільш кваліфікованих працівників із казенних підприємств, вважаючи цей захід засобом утримання кваліфікованої робочої сили на казенних підприємствах [14, с. 97–98].

8 липня 1916 р. Рада міністрів зобов'язала воєнне відомство розпочати підготовку проекту заводу по виготовленню військових приладів у м. Ізюм Харківської губернії. Імператор затвердив ці заходи і тимчасовий штат заводу, що дозволило почати відповідні роботи [15]. Завод розраховувався на виробництво 1 тис. пудів придатного оптичного скла. У той же час потреба в оптичному склі для оптичних приладів становила близько 1,3 тис. пудів придатного скла на рік. Вартість будівництва такого заводу визначалася у 1,2 млн крб. За орієнтовними розрахунками вартість скла Ізюмського заводу за повного завантаження могла скласти 8 крб. за фунт, якщо вихід готового скла був би близько 10% за наявності 90% браку. Зокрема передбачалося зменшити обсяги браку за рахунок підвищення культури виробництва та набуття відповідного досвіду. Чиновники мотивували необхідність будівництва заводу тим, що відносно доступним оптичне скло відповідної якості виготовлялося лише у Франції (в умовах, коли постачання з Німеччини було припинене) і оцінювалося в 4–10 крб. за фунт. До цієї ціни додавалися також відносно великі транспортні витрати, що робило організацію виробництва оптики в Російській імперії досить вигідним економічно. На побудову й обладнання заводу оптичного скла за розрахунками потрібно було близько одного будівельного сезону (за планом 1917 р.) [16, с. 625]. Загальна сума витрат була затверджена у розмірі 1,5 млн крб. Будівництво розпочалося у 1916 р. під керівництвом професора Жуковського, але наприкінці 1917 р. всі роботи було зупинено [10, с. 271].

Поступове зниження рівня життя, загроза голоду та загострення соціальних протиріч стали причинами посилення заворушень у середовищі робітників машинобудівних підприємств. 12 травня 1916 р. відділ промисловості вказував на поширення у середовищі робітників чуток про доцільність проведення страйків, оскільки для боротьби з ними уряд застосовує секвестр, що автоматично тягне за собою підвищення рівня оплати праці робітникам на казенних підприємствах. За наказом Міністра торгівлі і промисловості відділ промисловості розповсюджував у середовищі робітників повідомлення про марність подібних чуток. Оголошувалося, що страйки не можуть бути причиною секвестрування підприємств. Одержавлення оголошувалося виключно засобом підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах [9, арк. 38].

У 1916 р. нестача металу створювала значні труднощі для машинобудівних та металообробних підприємств. Якщо великі заводи ще мали можливості отримати позачергово метал для продовження виробництва, то дрібні підприємства постали перед загрозою повного припинення роботи. Так, наприклад, Морському міністерству пропонувалося вжити відповідних заходів для того, щоб металургійні заводи, що входили до Продамету, взяли на себе зобов'язання по замовленнях «Россуда» і «Наваля», які стосувалися виготовлення сталевих виробів для корпусів бойових суден, баштових установок і снарядів позачергово, навіть до зупинки виконання інших замовлень [17, арк. 98–99].

У листопаді – грудні 1916 р. на 41-му з'їзді гірничопромисловців вказувалося на необхідність закупівлі за кордоном щомісячно не менше 7 млн пудів чорного металу. Дефіцит металу становив 50% національного виробництва [18, с. 425]. Така ситуація пов'язувалася зі значним зростанням собівартості продукції металургійних підприємств сходу і півдня України. Так, наприкінці 1916 р. керівники Дніпровського металургійного заводу вказували, що собівартість чавуну зросла майже у вдвічі, рейок – втричі, сортового заліза – майже втричі [19, арк. 24 зв.]. Фактично вже наприкінці 1916 – на початку 1917 рр. купівля імпортного металу виглядала доцільнішою за витрати на його виробництво.

Проблеми для дрібних машинобудівних підприємств створювалися також внаслідок корумпованості російських чиновників. Прикладом участі урядовців у недобросовісній конкуренції може стати діяльність О. Ф. Трепова, який перебуваючи на посаді міністра шляхів сполучення, усвідомив себе «рятівником нації» і прагнув посилити особистий вплив за рахунок відповідного перерозподілу засобів перевезення (у першу чергу залізничних потягів). Підтримуючи таким чином одних підприємців, його діяльність призводила до скорочення статків або розорення інших (прикладом останнього може слугувати перерозподіл рухомого складу залізниць на користь великих гірничих та машинобудівних компаній на противагу дрібним і середнім).

Виробничі потужності машинобудівних підприємств були однією з причин нестачі рухомого складу залізниць, що, у свою чергу, призводило до перебоїв у вивезенні продукції та підвезенні сировини до підприємств машинобудівної та металообробної промисловості. Вже на момент початку війни існувала нестача 2 тис. паротягів та 80 тис. вагонів. Населення і підприємці потерпали від нестачі вугілля. Вже влітку 1915 р. вивіз палива з Донбасу у промислові центри Росії перетворився на проблему, яка вийшла за межі компетенції будь-якого одного відомства. Цією проблемою стала займатися Особлива нарада з посилення постачання армії. Наприкінці 1915 р. ситуація почала катастрофічно ускладнюватися. В Одеському промисловому районі наряди навіть таких важливих підприємств, як суднобудівельні завод «Наваль» і «Россуд», виконувалися нерегулярно. Через нестачу вагонів у Донецькому вугільному басейні майже повністю припинилося відвантаження палива до Петрограду, де були розташовані найбільші військові заводи Російської імперії [5, с. 67].

У 1916 р. на роботу машинобудівних та металообробних підприємств сходу і півдня України суттєво вплинуло скорочення обсягів постачання сировини, викликане як проблемами у сфері транспортного сполучення, так і видобувній промисловості. Особливо відчутною криза виявилася вже на початку 1916 р. Різного роду клопотання та телеграми того періоду повідомляли, наприклад, що у Таврійській губернії завод Бергера та Загореліна (Великий Токмак Бердянського повіту), який щоденно виготовляв 300 гранат через нестачу палива, припинив роботу. 9 січня 1916 р. Феодосійська міська управа видала довіреному електростанції А. Мелконову

посвідчення про те, що «...на даний час у Феодосії немає зовсім запасів нафти, і єдина у місті електрична станція, що постачає місту електроенергію, за відсутності нафти не матиме можливості діяти, внаслідок чого всі заклади міста залишаться без освітлення». Тому вимагалось термінове забезпечення електростанції нафтою за допомогою залізничного сполучення. 5 березня 1916 р. Бердянський військово-промисловий комітет звернувся до Таврійського губернатора з клопотанням про необхідність надання Азовсько-Чорноморському чавунно-ливарному та механічному заводу Горохова і Янцена 3 тис. пудів антрациту, 2 тис. пудів коксу, 11 тис. пудів вугілля та 7 тис. пудів нафти для забезпечення його роботи у квітні 1916 р. [4, с. 63].

У 1916 р. власники машинобудівних та металообробних підприємств підняли перед урядом питання щодо виконання контрактних замовлень, угоди по яких були підписані до початку бойових дій. Частково подібні клопотання задовольнялися, але внаслідок подальшого розладу господарського механізму зриви строків виконання замовлень набували все більшого поширення.

На роботу підприємств машинобудівної та металообробної промисловості сходу і півдня України у 1916 р. вплинуло поширення страйкового руху. Робітники вимагали підвищення розмірів заробітної плати, мотивуючи це зростанням вартості абсолютної більшості товарів та послуг під час війни. До того ж вважалося, що їх розміри встановлюються згідно із забаганками керівництва підприємств [20, с. 257]. Робітники шляхом страйків прагнули домогтися секвестрування їхніх підприємств, вважаючи, що це призведе до збільшення рівня оплати праці. Таке явище розглядалося як надзвичайна загроза посиленню «державної оборони» [21, с. 478]. У робітників складалося враження про встановлення заробітної плати не господарями підприємств, а заводськими нарадами. Це, на думку чиновника, сприяло поширенню хибної переконаності у відстороненні власників від політики визначення розмірів заробітної плати, що, на його думку, потребувало участі заводських нарад у вирішенні конфліктів із робітниками лише у крайніх випадках за обов'язкової участі представників Особливої наради по обороні [21, с. 481].

Загалом протягом 1914–1916 рр. машинобудівна та металообробна промисловість сходу і півдня України виявила чи не найбільшу залежність у порівнянні з іншими галузями промисловості від руйнування виробничих зв'язків з європейськими країнами в умовах війни, оскільки високотехнологічне виробництво вимагало постійного оновлення технологій і приладів. Проте успішне налагодження виробництва турбінних двигунів дозволило забезпечити ними нові серії міноносців. Значні успіхи демонструвало виробництво корабельних башт, приладів прицілювання та наведення. Протягом 1914–1916 рр. вдалося різко збільшити виробництво боєприпасів, і у першу чергу снарядів, завдяки переведенню значної кількості машинобудівних підприємств на виготовлення воєнної продукції. Приватні підприємства виявили досить велику гнучкість у справі перепрофілювання виробництва, яке стало можливим завдяки встановленню

на багатьох з них сучасного обладнання та високій кваліфікації працівників, у тому числі й інженерно-технічного персоналу. Водночас машинобудівні підприємства вже у 1916 р. відчували нестачу сировини через незадовільну роботу транспорту. Зниження рівня життя робітників призводило до поширення страйкового руху. Але через досить високу кваліфікацію працівників машинобудівних підприємств та відносно високий рівень оплати їх праці розмах страйкового руху в їхньому середовищі був меншим, аніж, наприклад, у гірничо-видобувній промисловості. Попри зростання обсягів виробництва у сфері машинобудування протягом 1914–1916 рр. ця галузь не змогла забезпечити зростаючі воєнні потреби своєю продукцією.

Список використаних джерел

1. Вопрос о недостатках рабочих рук в промышленности // Промышленность и торговля. – 1914. – № 5 (1 марта). – С. 242–244.
2. Рижева Н. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н. Рижева. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 476 с.
3. Михненко А. М. Розвиток економіки Донецького регіону на початку ХХ ст. / А. М. Михненко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 158–162.
4. Бойко В. В. Промисловий потенціал Таврійської губернії та його використання під час Першої світової війни / В. В. Бойко, Г. В. Кузьмицький // Гілея. – 2012. – Вип. 65. – С. 59–65.
5. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський фактор у Першій світовій війні / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 54–81.
6. Об установлении надзора за деятельностью промышленных заведений, исполняющих заказы военного и морского ведомств // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2006. – С. 423–424.
7. Реєнт О. П. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти / О. П. Реєнт // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16 (1). – С. 88–103.
8. Гвоздик В. С. Становище біженців в Олександрівському повіті Катеринославської губернії в умовах Першої світової війни (1915–1916 рр.) / В. С. Гвоздик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIV. – С. 70–74.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 575, оп. 1, спр. 766, 46 арк.
10. Генерал В. С. Михайлов (1875–1929) : Документы к биографии. Очерки по истории военной промышленности / сост. : Ю. В. Ильин, Л. Я. Саєт, Н. В. Ильина. – М. : РОССПЭН, 2007. – 424 с.
11. Представление Военного министерства в Совет министров о постройке третьего патронного казенного завода от 1 марта 1916 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963 : документы и материалы : в 2 т. Т. 1: Военная промышленность России в начале ХХ века (1900–1917) / под ред. Р. Ш. Ганелина. – М., 2004. – С. 562–565.
12. Список частных заводов, исполняющих заказы ГАУ // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963 :

- документы и материалы : в 2 т. Т. 1: Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) / под ред. Р. Ш. Ганелина. – М., 2004. – С. 607–608.
13. Шитюк М. М. Німці Півдня України: історія і сучасність / М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, М. Е. Козирева [та ін.]. – Миколаїв : [Б. в.], 2009. – 424 с.
 14. По вопросу об обеспечении правильной деятельности казенных заводов, изготовляющих предметы, необходимые для государственной обороны // Особые журналы Совета министров Российской империи. 1914 год. – М., 2008. – С. 97–98.
 15. У радянські часи це підприємство носило назву Ізюмський приладобудівний завод імені Дзержинського і було введено в експлуатацію у 1923 р.
 16. Представление Военного министерства в Государственную думу о постройке завода оптического стекла в г. Изюме от 31 декабря 1916 г. // История создания и развития оборонно-промышленного комплекса России и СССР 1900–1963 : документы и материалы : в 2 т. Т. 1: Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917) / под ред. Р. Ш. Ганелина. – М., 2004. – С. 624–625.
 17. Держархів Миколаївської обл., ф. 297, оп. 1, спр. 150а, 350 арк.
 18. Турченко Г. Ф. Соціально-економічні процеси в південноукраїнському регіоні / Г. Ф. Турченко // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. Кн. 1: Історичні нариси. – К., 2014. – С. 408–433.
 19. ЦДІАК України, ф. 2161, оп. 1, спр. 42, 79 арк.
 20. Кирьянов Ю. И. Рабочие Юга России: 1914 – февраль 1917 г. / Ю.И. Кирьянов. – М. : Наука, 1971. – 307 с.
 21. Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века / В. В. Поликарпов. – М. : «ИНДРИК», 2008. – 552 с.

References

1. Vopros o nedostatkakh rabochoykh ruk v promyshlennosti // Promyshlennost y torhovlya. – 1914. – № 5 (1 marta). – S. 242–244.
2. Ryzheva N. Istoriya sudnobuduvannya na terenakh Ukrayiny (vid davnikh do novitnikh chasiv) / N. Ryzheva. – K. : PP Serhiychuk M. I., 2008. – 476 s.
3. Mykhnenko A. M. Rozvytok ekonomiky Donetskoho rehionu na pochatku XX st. / A. M. Mykhnenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. – Zaporizhzhya, 2004. – Vyp. XVII. – S. 158–162.
4. Boyko V. V. Promyslovyy potentsial Tavriyskoyi huberniyi ta yoho vykorystannya pid chas Pershoyi svitovoyi viyny / V. V. Boyko, H. V. Kuzmytskyi // Hileya. – 2012. – Vyp. 65. – S. 59–65.
5. Turchenko H. F. Pivdenoukrayinskyy faktor u Pershiy svitoviy viyni / H. F. Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – Zaporizhzhya, 2004. – Vyp. XVII. – S. 54–81.
6. Ob ustanovlenyy nadzora za deyatelnostyu promyshlennykh zavedenyy, yspolnyayushchykh zakazy voennogo y morskogo vedomstv // Osobye zhurnaly Soveta mynystrov Rossyyskoy ymperyy. 1914 hod. – M., 2006. – S. 423–424.
7. Reyent O. P. Ukrayina v Pershiy svitoviy viyni: suchasni naukovo-metodolohichni aktsenty / O. P. Reyent // Problemy istoriyi Ukrayiny: fakty, sudzhennya, poshuky. – K., 2007. – № 16 (1). – S. 88–103.
8. Hvozdyk V. S. Stanovyshche bizhentsiv v Oleksandrivskomu poviti Katerynoslavskoyi huberniyi v umovakh Pershoyi svitovoyi viyny (1915–1916 rr.) /

- V. S. Hvozdyk // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2012. – Vyp. XXXIV. – S. 70–74.
9. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv (TsDIAK Ukrayiny), f. 575, op. 1, spr. 766, 46 ark.
 10. Heneral V. S. Mykhaylov (1875–1929) : Dokumenty k byohrafiy. Ocherky po ystoryy voennoy promyshlennosti / sost. : Yu. V. Ylyn, L. Ya. Saet, N. V. Ylyna. – M. : ROSSPĖN, 2007. – 424 s.
 11. Predstavlenye Voennoho mynysterstva v Sovet mynistrov o postroyke treteho patronnoho kazennoho zavoda ot 1 marta 1916 h. // Ystoryya sozdaniya y razvytiya oboronno-promyshlennoho kompleksa Rossyy y SSSR 1900–1963 : dokumenty y materyaly : v 2 t. T. 1: Voennaya promyshlennost Rossyy v nachale XX veka (1900–1917) / pod red. R. Sh. Hanelyna. – M., 2004. – S. 562–565.
 12. Spysok chastnykh zavodov, uspolnyayushchykh zakazy HAU // Ystoryya sozdaniya y razvytiya oboronno-promyshlennoho kompleksa Rossyy y SSSR 1900–1963 : dokumenty y materyaly : v 2 t. T. 1: Voennaya promyshlennost Rossyy v nachale XX veka (1900–1917) / pod red. R. Sh. Hanelyna. – M., 2004. – S. 607–608.
 13. Shytyuk M. M. Nimtsi Pivdnya Ukrayiny: istoriya i suchasnist / M. M. Shytyuk, V. P. Shkvarets, M. E. Kozyreva [ta in.]. – Mykolayiv : [B. v.], 2009. – 424 s.
 14. Po voprosu ob obespechenyy pravylnoy deyatel'nosti kazennykh zavodov, yz-hotovlyayushchykh predmety, neobkhodymyye dlya gosudarstvennoy oborony // Osobyie zhurnaly Soveta mynistrov Rossyyskoy ympery. 1914 hod. – M., 2008. – S. 97–98.
 15. U radyanski chasy tse pidpryyemstvo nosylo nazvu Izyumskyy pryladobudivnyy zavod imeni Dzerzhynskoho i bulo vvedene v ekspluatatsiyu u 1923 r.
 16. Predstavlenye Voennoho mynysterstva v Hosudarstvennuyu dumu o postroyke zavoda optycheskoho stekla v h. Yzyume ot 31 dekabrya 1916 h. // Ystoryya sozdaniya y razvytiya oboronno-promyshlennoho kompleksa Rossyy y SSSR 1900–1963 : dokumenty y materyaly : v 2 t. T. 1: Voennaya promyshlennost Rossyy v nachale XX veka (1900–1917) / pod red. R. Sh. Hanelyna. – M., 2004. – S. 624–625.
 17. Derzharkhiv Mykolayivskoyi obl., f. 297, op. 1, spr. 150a, 350 ark.
 18. Turchenko H. F. Sotsialno-ekonomichni protsesy v pivdenoukrayinskomu rehioni / H. F. Turchenko // Velyka viyna 1914–1918 rr. i Ukrayina : u 2 kn. Kn. 1: Istorychni narysy. – K., 2014. – S. 408–433.
 19. TsDIAK Ukrayiny, f. 2161, op. 1, spr. 42, 79 ark.
 20. Kyryanov Yu. Y. Rabochye Yuha Rossyy: 1914 – fevral 1917 h. / Yu. Y. Kyryanov. – M. : Nauka, 1971. – 307 s.
 21. Polykarpov V. V. Ot Tsusymy k Fevralyu. Tsaryzm y voennaya promyshlennost v nachale XX veka / V. V. Polykarpov. – M. : «YNDRYK», 2008. – 552 s.

Статья надійшла до редакції 10.02.2015 р.

Л. И. Синявская

Деятельность машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности востока и юга Украины в 1914–1916 гг.

В статье проанализировано деятельность машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности востока и юга Украины с определением обстоятельств, которые влияли на объемы выпускаемой продукции. Показано значение развития транспортной инфраструктуры на

обеспечение планомерного транспортирования продукции
машиностроительной и металлообрабатывающей промышленности.

Ключевые слова: Первая мировая война, предпринимательство, наёмные работники, государственное регулирование экономики, машиностроительная промышленность, металлообрабатывающая промышленность, военная промышленность, финансы, кредит.

L. Syniavska

**The activity of engineering and metal processing companies
of east and south of Ukraine in 1914–1916 years**

The article analyzes the activity of engineering and metal processing companies of east and south of Ukraine with circumstances that affect the amounts of manufactured products. Showed the importance of transport infrastructure to ensure the orderly transport engineering and metal products industries. It is noted that during the 1914–1916 engineering and metalworking industry in the region revealed large dependence, compared with other industries, from industrial relations with European countries. It was found that private companies have found quite a lot of flexibility in the case of conversion of production, allowing installed on many of them modern equipment and highly qualified employees. So despite the increase in production in mechanical engineering for years 1914–1916 this industry was unable to provide growing military needs its products.

Keywords: First World War, entrepreneurship, employees, government regulation of the economy, engineering industry, metal industry, military industry, finance, credit.

УДК 94-055.62(477) „19/20”

Ю. Ю. Ілляшенко

**ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНОВИЩА
ДІТЕЙ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА (90-ТІ РР. ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

У статті висвітлено основні групи джерел, які стосуються дослідження проблем становища дітей в українському суспільстві 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. Подано характеристику таких джерел, як документи офіційного походження, документи поточних архівів державних органів влади, статистичні матеріали, документи громадських організацій та політичних партій, матеріали періодичної преси, матеріали сайтів мережі Інтернет.

Ключові слова: джерельна база, становище дітей, українське суспільство, офіційні документи, документи поточних архівів органів державної влади, документи громадських організацій та політичних партій, матеріали періодичної преси, матеріали сайтів мережі Інтернет.